

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1974**

A TARTALOMBÓL

Gerics József: A krónikakutatás és az oklevéltan határán

Horváth Károly: Madách esztétikai elvei és drámáinak felépítése

Szili József: Művészet és valóság

*

Baránszky Jób László: Az ember tragédiája szerkezetei

Szemle

Fekete Sándor: Petőfi Sándor életrajza I. (Vörös Károly)

*Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor: A magyar irodalom-
történet bibliográfiája 1772-ig (Nemeskürty István)*

Zimándi P. István: Péterfy Jenő élete és kora (Harsányi Zoltán)

Ady Endre össze prózai művei (Péter László)

Németh Andor: A szélén behajtvá (Pomogáts Béla)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1974. LXXVIII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József
főszerkesztő
Komlós Tibor
felelős szerkesztő
Németh G. Béla
társzerkesztő
Bíró Ferenc
Kiss Ferenc
Tarnai Andor
Varga József

Gerics József: A krónikakutatás és az oklevéltan határán 281
Horváth Károly: Madách esztétikai elvei és drámáinak felépítése 296
Szili József: Művészet és valóság 308

Kiseb közlemények

Bitskey István: Stílusváltás Nyéki Vörös Mátyás költészetében. 330 — *Ludányi Mária*: Petrarca szonettjei egy XVII. század eleji magyar drámában. 338 — *Degré Alajos*: Kisfaludy Sándor szerepe Zala megye politikai életében. 342 — *Bényei Miklós*: Adalékok a „Magyarország 1514-ben” forrásaihoz. 348 — *Szász Anna Mária*: Az angol szentimentális líra néhány motívuma a „Családi kör”-ben. 351

Vita

Baránszky Jób László: Az ember tragédiája szerkezetei 358

Szemle

Fekete Sándor: Petőfi Sándor életrajza I. (*Vörös 372 Károly*)
Stoll Béla—Varga Imre—V. Kovács Sándor: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig (*Nemeskürty István*) 377
Zimándi P. István: Péterfy Jenő élete és kora (*Harsányi Zoltán*) 379
Ady Endre összes prózai művei (*Péter László*) 381
Németh Andor: A szélén behajtva (*Pomogáts Béla*) 389

*

Bónis György: A jogtudó értelmiség a középkori Nyugat- és Közép-Európában. — Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. — Bibliotheca Békésiensis. — Pándi Pál—Pálmai Kálmán: Petőfi Sándor. — Kovács Sándor Iván: Váci Mihály. — Fodor András: A nemzedék hangján. (*Kurcz Ágnes, Varga Imre, Kovács József László, Kerényi Ferenc, Hajdu Ráfi, Dévényi Iván*) 393

Krónika

A Reneszánsz-kutató Csoport 1973. évi munkája (*K. T.*) 400
A XVIII. századi kutatócsoport 1973. évi munkája (*Hopp Lajos*) 402
Tudományos ülészak a Rákóczi-korról Vaján (*Gyeni Vilmos*) 403
Csokonai vándorgyűlés Debrecenben (*Fried István*) 404
Az Intézet 1973. évi könyvkiadási adatai 405
Intézeti hírek (1973. július 1—december 31.) 405

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménesi út 11–13.

GERICS JÓZSEF

A KRÓNIKAKUTATÁS ÉS AZ OKLEVÉLTAN HATÁRÁN

(A 90. krónikafejezet kritikájának egyes módszertani vonatkozásairól)

Középkori krónikáink vizsgálata számos tekintetben foglalkoztatja a szakirodalmat. A XI—XII. századot kutató történetíróknak újra és újra szembe kell néznie azzal a nehéz kérdéssel, mikor keletkeztek és milyen hitelt érdemelnek a XIV. századi krónika-kompozícióban fennmaradt szövegkonglomerátumnak a korai korszakokra vonatkozó elbeszélései. A történésznek akkor is fáradoznia kell ennek a nehéz munkának az elvégzésén, ha történetesen nem vallja is az elbeszélő források primátusát. Külső szemlélő előtt fölöslegesnek és haszontalannak tűnhetik az ilyen foglalatosság, hiszen — bizonyos távlatból tekintve — kevésbé lényeges részletkérdésekről, analitikus és nem szintetikus tevékenységről van szó. Ám igazában az összefoglalás alapvetése, a hiteles szintézis egy-egy elemének a léte vagy nem léte a tétje az ilyen kutatásnak. Első renden aprólékos filológusmunka, forráskritikai művelet, de következményei a pozitív vagy nemleges eredmény szerint mindenképpen messzire hatnak. Az ilyen tárgyú kutatásokból vont következtetések lényegükben befolyásolhatják nemcsak a politikai és a köztörténetről, hanem a korabeli irodalomról, ideológiákról és művelődésről rajzolható képet is.

Ebben a kérdéskörben néhány esztendeje vita indult arról, keletkezett-e valamikor a XI. század derekán Magyarországon krónikaszerkesztés, amint ezt a Domanovszky Sándor nyomán induló kutatók vallották. A vita egyik sarkalatos kérdése az 1050-es évek magyar—német háborúival foglalkozó 90. krónikafejezet létrejöttének kora volt.

Horváth Jánosnak erre vonatkozó, általam is helyeselt megoldását Kristó Gyula — elsősorban diplomatikainak szánt érvelés alapján, valamint a krónikaszöveg bizonyos tévedéseit értékelve — elutasította. Kritikája mellett egyfajta képet is kívánt adni az oklevéltan és történetírás kapcsolatáról a XII. századi Magyarországon. Fejtegetéseinek oklevéltani vonatkozásai ahhoz a 90. krónikafejezetben olvasható anathema-(sanctio)-formulához fűződnek, amely Horváth János szerint az 1050-es évek magyar—német háborúskodásainak egyik szakaszát lezáró, feltett békeoklevélből eredhet.¹

Horváth a kikövetkeztetett békeoklevelet a császári kancelláriából származtatta, és elgondolásának igazolására III. Henrik okleveleiből olyan formulákat sorakoztatott fel, amelyek a krónika anathema-formulájának közeli rokonai.

Horváth elgondolásának általam is helyeselt lényege, hogy ti. a 90. krónikafejezet formulája az 1050-es években keletkezett békeoklevélből származhat, szorosan összefügg azzal a felfogá-

¹ A 90. krónikafejezet szövegét I. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* ed. E. SZENTPÉTERY, Bp. 1937. I. 347—351. — DOMANOVSKY véleményének utolsó összefoglalása uo. 235. — HORVÁTH János állásfoglalása: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái* Bp. 1954. 309—311., továbbá *Magyar Nyelv*, 1955.: *Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél*. — Saját állásfoglalásom: *Legkorábbi gestaszerkesztéseink keletkezésrendjének problémái* (Ért. a tört. tud. köréből, 22.) Bp. 1961. 49—50. — KRISTÓ Gyula tanulmánya: *Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolataihoz*. *Acta Univ. Szegediensis de Attila József Nominatae* — *Acta Historica*, Tom XXI. Szeged 1966.

sával, hogy a 90. krónikafejezet az eseményeket átélt szerző műve, és a XI. század derekán keletkezett, első hazai gestaszerkesztmény része lehet.

Horváth véleményének Kristótól adott bírálata éppen ezért csak látszólag merőben formális forráskritikai kérdés, két-három sornyi szöveg datálásáról folyó per. A „per tárgyának” értéke sokkal nagyobb: mennyire volt jól értesült a krónikarész szerzője, milyen korú híreket foglalt írásba, miben tévedett és tévesztett, és mikor működött. A vita, Horváth János megállapításainak Kristótól adott kritikája, ipso facto felvetette a hazai krónikairodalom kezdeteinek problémáját, és ezen túl fontos módszertani kérdést is: hogyan használhat fel diplomatikai megállapításokat a krónikakutatás?

Kristó Gyula tanulmánya arra a következtetésre jutott, hogy „a legkorábbi történeti munkánkban olvasható oklevélformulának mintát, példát szolgáltató oklevelek nem keletkezettek 1146–1158 előtt és 1171–1178 után, vagyis azoknak II. Géza és III. István korában kellett íródniuk”².

Tanulmányom az idézett vélemény reflexióját is tartalmazva közelít a 90. fejezethez. Nem tűzöm feladatombul ez alkalommal a 90. krónikafejezet minden fontos kérdésének felvetését, de talán enélkül is előmozdíthatom a diszkussió keretében a hazai krónikairodalom kezdeteinek további vitatását és módszertani problémák megoldását.

A 90. fejezetről folyó vita egyik fontos kérdése diplomatikai vonatkozású: a Horváth Jánostól feltett magyar–német békeoklevél léte. Szeretnék előjáróban hasonló jelenségre hivatkozni az Annales Altahenses szövegében is.

Az Évkönyv ti. 1058-nál, a békekötést ilyen szavakkal adja elő: „His diebus legati Ungrorum sepiissime veniebant pacemque fieri postulabant, et ut haec verior firmiorque haberetur in posterum, regis sororem... Salomoni dari postulabant in coniugium.”³ Ez az elbeszélés szabályos oklevélrész tartalmaz, olyan corroboratiós formulát, amely hasonló szövegezésben aránylag gyakran szerepel III. és IV. Henrik okleveleiben is.⁴

Az Évkönyv tehát ugyanannak az eseménynek: a magyar–német békekötésnek és Salamon meg a császárléány eljegyzésének a történetéhez illeszti a corroboratiós formulát, mint a magyar krónika a poena-formulát. Ez a jelenség: ugyanannak az eseménynek az előadásánál oklevél-formulák párhuzamos alkalmazása az Évkönyvben és a krónikában nézetem szerint nem egy-

² KRISTÓ: i.m. 11.

³ In usum scholarum ed. ab Oefele, 54.

⁴ III. Henriktől:

1039: „Et ut hec auctoritas concessionis atque confirmationis nostrae firmior habeatur et per futura tempora melius credatur. . .” MGH Dipl. Reg. et Imp. Germ. V. 8.

1040: „Et ut haec nostrae corroboracionis auctoritas firmior omni habeatur tempore . . .” Uo. V. 30.

1040: „Et ut haec nostrae renovationis et confirmationis auctoritas . . . firmior et stabilior dehinc habeatur . . .” uo. V. 48.

1040: „Et ut haec firmius credatur cerciusque per curricula annorum habeatur . . .” Uo. V. 84.

1046: „Et ut . . . verius et firmius observetur.” Uo. V. 207.

1051: „Et ut haec . . . firmior habeatur et per futura tempora verius credatur . . .” Uo. V. 347.

1055: „Quod ut firmius habeatur . . .” Uo. V. 460.

IV. Henriktől:

1057: „Et ut haec . . . firmius habeantur et per futura tempora verius credantur.” Uo. VI/1. 8.

1061: „Quod ut cercius credatur et firmius habeatur.” Uo. VI/1. 99. old.

1063: „Quod ut verius credatur firmiusque . . . observetur” Uo. VI/1. 131.

1065: „Ut autem huius constitutionis nostre auctoritas firmior habeatur.” Uo. VI/1. 203.

1055: „Quod ut verius credatur et firmius . . . habeatur.” Uo. VI/1. 224.

szerű véletlennek az eredménye, hanem inkább talán annak, hogy ezeket a formulákat egyazon oklevél Magyarországra és Németországba került példányaiból meríthette a krónikás és az annalista egyaránt. Az Annalesben olvasható corroboratiós formulát ezért a 90. fejezet poena-formuláján kívüli bizonyítéknak tekintem a Horváth János elgondolása szerint a magyar—német békekötésről készült oklevél egykori megléte mellett. Az Évkönyv formulájából meríthető bizonyíték annál nyomósabb, mert az Annalesnek az 1050-es évekre vonatkozó előadása már nem volt forrása a krónikának. Az Évkönyv corroboratiója ezért közvetve sem ösztönözhette a krónikást oklevélformula alkalmazására a 90. fejezetben.

I.

Kristó Gyula következtetései azon a körülményen alapulnak, hogy sem a német császári oklevelek közt nem sikerült a magyar—német békekötés oklevélét megtalálni, sem pedig III. vagy IV. Henrik okleveleinek formulái közt a krónika anathemájának mását felkutatni. Kristó figyelme ezért a magyarországi oklevelek formuláira irányult, azt remélve, hogy a hazai anyag fog támpontot szolgáltatni a krónikaformula korhoz kötéséhez.

Érvelésének fontos előfeltevései a következő megfontolások voltak: „A királyi udvarban, a kancelláriában alkalmazott litterator... a történeti elbeszélésben felhasználja mindazt, ami az oklevelekben bevált... Állandóan igénybe veszi másik hivatásénjének formakészletét, azaz... a legtermészetesebb, hogy... a (történeti elbeszélésben az oklevelek) sémákhoz kötött, tradicionális frazeológiájára támaszkodjék.”⁵ „... A levéltári és elbeszélő források frazeológiájában Anonymustól Ransanusig mutatók... párhuzamok hatására hajlunk arra, hogy a magyar krónika oklevél-(sanctio)-formulájának eredetét... a magyar királyi kancellária okleveles gyakorlatában keressük.”⁶

Kristó ezekkel az alaptételekkel alighanem helytelen kiindulópontot választott. Ezeket alapul venni ti. csak olyan korszak forrásainak vizsgálatánál tanácsos, amelyben már megszilárdult — legalább viszonylagosan — a kancelláriai szervezet és a királyi oklevélszerkezet egyaránt. Kristó gondolatmenetének előfeltétele, hogy létezik már olyan királyi kancellária, amelynek „tradicionális frazeológiája” van, és ahol az alkalmazott literátornak van módja „főhivatásénjét”: az oklevélszerkesztést némi rendszerességgel szóhoz juttatni és a jogi írásműfajban is felhasználni a rendelkezésére álló formakészletet. Ilyen királyi kancellária azonban, mint intézmény a XII. század első felében Magyarországon nem létezett, sem pedig ott használt tradicionális frazeológia nem volt. *Kumorovitz Lajos* kutatásaiból tudjuk, hogy még a XII. század első évtizedeiben is egyáltalán nem az udvar volt a hazai oklevéladás központja, hanem az oklevelek legnagyobb része a helyhez amúgy sem kötött udvaron kívül, „vidéken” keletkezett. A megpecsételten magánoklevél, utóbb pedig a királyi pecsétre támaszkodó jogi magánírásbeliség kora volt ez, a magánszerkesztésű királyi pecsétes oklevélfajta uralmának az ideje,⁷ amikor a hazai okleveles gyakorlat termékeinek aránylag csak kis része volt még a királyi udvar kezdetleges és szervezetlen oklevéladásának produktuma. „Csak a királyi pecsétnek van még tekintélye”⁸, nem magának a királyi oklevélnek.

Ez volt a helyzet a Szent István halálát követő legkevesebb száz esztendeig, vagy még tovább. Ez alatt az oklevéladás gyakorlata megvolt, fennállott a királyi udvaron kívül és tőle függetlenül. Működtek literátorok, oklevélszerkesztők és törvényfogalmazók, munkájuk egy része ránk is maradt. Jelentős részük megfordult az udvarban, többé-kevésbé szoros kapcsolatban is állt vele. Csakhogy *írásbeli munkájuk zömét nem az udvarban végezték, nem írásbeli tevő-*

⁵ KRISTÓ: i.m. 4.

⁶ Uo. 7.

⁷ A magyar magánjogi írásbeliség első korszaka. Száz. 1963. 10—13.

⁸ SZENTPÉTERY Imre: Magyar oklevéltan, Bp. 1930, 52—53.

kenységük kötötte őket oda. Ha a királyi udvarban működtek koronként, pl. Kálmán alatt, történetírók, akkor éppen az udvarban egyáltalán nem vagy csak alig volt alkalmuk arra, hogy ott Kristó alapkövetelményének megfelelően, másik hivatásánkjukat, az oklevélírást gyakorolják. Udvari történetírás volt már — legkésőbb Kálmán idején — olyan korban, amikor rendszeres királyi oklevéladás még nem létezett, sem királyi kancellária, és egyszerűen nem volt mód arra, hogy benne bármiféle frazeológia is hagyományossá fejlődjék az ismétlődő használatban. Az is tény, hogy *vidéken sem* alakult ki még csak némi szabályszerűséget is mutató, folyamatos gyakorlat. A vidéki írásbeliség egy-egy helyen való egyöntetűsége sem állapítható meg, a fennmaradt vidéki szerkesztésű oklevelek aránylag nagy száma ellenére sem, mert egy-egy helyről rendszerint csak egy oklevél őrződött meg. Hiányzik tehát az azonos intézménytől származó oklevelek összehasonlításának a lehetősége.

Az sem kétséges viszont, éppen *a sok helyről fennmaradt egy-egy oklevél* ennek a bizonyítéka, (a *cartula sigillatáról* és az átmeneti *notitiákról* nem is szólva) hogy a XI. században és a XII. század első felében *aránylag sok oklevélszerkesztéshez értő klerikus* élt Magyarországon. Ez sajátos ellentétben van a rendszeres oklevéladó praxis hiányával és a kezdetleges viszonyokkal. De éppen ezek a viszonyok okozták, hogy a klerikusoknak csak alkalmilag volt lehetőségük ismereteiket hasznosítani. Formulakészletüket ezért a maguk praxisában *tradicionálissá* aligha tehettk. A fennmaradt korabeli okleveles anyag formulaállománya csak töredékes képet adhat az akkori írástudók által ismert frazeológiáról. A klerikusoknak az ismereteikben megvolt formula-kincsből és frazeológiából mindössze egy töredéknek az aktivizálására volt lehetőségük az okleveles praxisban. Ezeknek a számukra, ismert, de itthon nem használt, vagy csak egyszer használt formuláknak a tradíciója legfeljebb külföldi írásmintákban található fel. Ezért szerintem Kristó Gyula kiindulópontjának megválasztásánál hibát követett el módszertani szempontból ott, hogy a korábbi kutatásnak Anonymus esetében alkalmazott előfeltevéseit és eljárását jogosultság nélkül kiterjesztette olyan korszak vizsgálatára, amely még viszonylagos rendszerességgel működő kancelláriát sem ismert, és oklevélszerkezete sem szilárdult meg. Idézett alaptételeit a hazai írásbeliség későbbi, fejlettebb viszonyai között működő, de mindenképpen II. Béla halála, 1141 után gestát író Anonymus művének tanulmányozásából vonta le, amint meg is írta. Ilyen módon a krónikabeli anathema-fordulat XII. század első fele előtti keletkezésének még a lehetőségét is kizárta, és alaptételének megfogalmazásával eleve eldöntötte, hogy a krónikarészletnek az okleveles frazeológia tradicionálissá válása után kellett keletkeznie. Gondolatmenetét itt logikai hiba is terheli, mivel onnét indult ki, ahová csak a bizonyítás eredményeként kellett volna eljutnia. Eleve feltette ugyanis, hogy a krónikahely *királyi kancelláriában* működő literátortól származik, de feltevésével önkényesen kirekesztette a királyi kancellária megalakulása előtti kort, és kítűzte a terminus post quem-et. Pedig olyan hosszú, több mint egy évszázados, az egyöntetű írásbeliséget nélkülöző periódusban, amelyben szinte minden oklevél — hazai vonatkozásban — egyedi fogalmazásúnak látszik, mintáikat és párhuzamaikat pedig, ha egyáltalán fellelhetők, legfeljebb külföldön lehet felfedezni, még akkor sem zárható ki egy-egy korjellemző kritériumokat nélkülöző oklevélformula jelentkezése, ha később, a fejlettebb praxis idején a formula ismételten visszatér a maga teljes egészében. Ez az utóbbi eset ugyanis legfeljebb csak az illető formula tradicionálissá válását jelenti, de nem egyszermind — „autochton” formulánál — keletkezésének, vagy — külföldi eredetű formulánál — a hazai klerikus számára való ismertté válásának az időpontját. Még inkább érvényes ez az olyan formulára, amely *a maga egészében* csak egyszer fordul elő, és praxisunkban nem ismétlődik.

Ezért az a körülmény, hogy a XI. századból való magyar oklevelekben nem található a krónika vizsgált formulájával megegyező részlet, semmiképpen sem fogadható el kizáró érvek a krónikabeli formula XI. századi eredetének lehetősége ellen.

De talán többről is van szó. Kristó felfogása szerint „nyilvánvaló: amennyiben teljes megegyezés mutatható ki a levéltári és az elbeszélő forrásban egyaránt olvasható oklevéltoposz között, akkor az oklevél dátuma mutathatja e toposz »átkerülésének« körülbélüli idejét az

elbeszélő forrásba... (Nem teljes megegyezés esetén) az »átvétel« csak akkor történhetett, amikor oklevelekben, még hozzá oklevelek »tömegében« a megfelelésnek a — a teljes megegyezés felé közelítő, de azt el nem érő — maximuma állapítható meg.⁹

Aránylag fejlett kancelláriai gyakorlat korára helyes lehet ez a megállapítás, a XII. század első évtizedeire és még korábbi időknél a praxisára azonban annál kevésbé. Teljességgel figyelmen kívül hagyja ugyanis azt a körülményt, hogy a kezdetleges viszonyok közt az oklevélszerkesztéshez értő klerikusok külföldi eredetű formula-ismereteiket éppen nem szükségszerűen hasznosíthatják *csak oklevélszövegben vagy elsődlegesen oklevélben*, s egy-egy formula alkalmazása vagy nem-alkalmazása teljesen esetleges. A fejletlen viszonyok között az itthon egyszerűnek számító, külföldi eredetű oklevélformula — éppen felhasználásának ritkasága és esetlegessége miatt — éppen úgy szóhoz juthatott először elbeszélő forrásban vagy *csak* elbeszélő forrásban, mint ahogyan a véletlenül múltott ilyen körülmények között az is, alkalmazza-e újból más oklevélben is az egyszer már felhasznált formulát, vagy sem. A különféle eredetű oklevélformulák útja külföldről Magyarországra és Magyarországon annyira bűvópatakszerű, hogy mindenképpen lehetséges Kristó sarkalatos tételének fordítottja is: az ti., hogy az eredetében bizonyosan külföldi anathemaformulát Magyarországon megszólaltathatta és alkalmazhatta elsőnek a krónika is, vagy akár *csak* a krónika.

Kristó a krónikában olvasható formulát három (A,B,C) alkotórészre bontotta:

A) „Si quis de successoribus suis ad debellandum Hungariam arma moveret,

B) indignationem omnipotentis Dei incurreret...

C) perpetuo eius anathemati subiaceret.”¹⁰

Felfogása szerint „nyilván olyan korból kell származnia a krónikában olvasható eme toposznak, amely időszak okleveleiben is együtt találtuk e három részt”¹¹.

Tény azonban, hogy *nem* talált olyan oklevelet, amelyben ez a három rész együtt lett volna.

Tanulmánya a B) formulát esetlegesen „a XI. századi magánoklevelek, de még valószínűbben a XII. század közepi pápai oklevelek” hatására kívánja visszavezetni a magyar kancellária gyakorlatában.¹² Erre bizonyítékul II. Ince pápa 1140. évi oklevéléből idéz: „... indignationem omnipotentis Dei et beatorum Petri et Pauli apostolorum eius incurrat.”¹³

A II. Ince oklevéléből Kristó által idézett formulát *L. Santifaller* a későbbi *litterae cum filo serico* szövegének alkatrészeként *II. Paschalis* korától, kb. 1100-tól figyelte meg.¹⁴

Ám ezzel a B) formula kérdése nem oldódott meg. Mindenekelőtt a B) formula nem azonos a *litterae cum filo serico* Santifaller által vizsgált részletével, *nem hivatkozik* ugyanis Péter és Pál apostolra. Másrészt az *indignationem X incurrere* fordulat a pápai oklevéladásban nem kizárólag csak a XII. század elejétől keltezhető sajátosság. VII. Gergely pápa pl. 1079-ben így fenytette a capuai fejedelmet: „Si ipsius (beati Petri) iram et beati Benedicti indignationem non vis incurrere... nobis iustitiam facias. Quod si contempseris, ad Deum omnipotentem nos reclamabimus”¹⁵.

Feltétlenül megemlítendő emellett, hogy az ősi pápai *Liber Diurnus* egyik mintájában „ne si neglexeris, *divine indignationi incurras*” passzust tartalmaz. (*Praeceptum de concedendo xenodochio.*)¹⁶

⁹ KRISTÓ: i.m. 10. 63. jegyzet.

¹⁰ Uo. 9.

¹¹ Uo. 9.

¹² Uo. 10.

¹³ Cod. Dipl. Regni Hungariae Ecclesiasticus ac Civilis, Ed. G. FEJÉR: II. 116.

¹⁴ Beiträge zur Geschichte der Kontextschlussformeln der Papsturkunden. Historisches Jahrbuch, 1937. 253 sk.

¹⁵ Reg. VI. 37. ed. E. CASPAR, 454.

¹⁶ Liber Diurnus Romanorum Pontificum, Gesamtausgabe von Hans FOERSTER, 1958. Bern, 123. Cod. Vaticanus Nr. 66. Cod. Claromontanus, Nr. 83. Cod. Ambrosianus, Nr. 78.

Abban az esetben továbbá, ha jogunk van a B) formulának „iram omnipotentis Dei incurere” formulával való rokonságából következtetéseket vonni, mindenképpen megfontolandó az a körülmény, hogy 1049 és 1059 között pápai oklevelekben többször megjelenik ez a formula és változatai: „Nihil horum... in perpetuum aliquis temerario ausu infringere... audeat...Dei omnipotentis iram incautus incurrat.”¹⁷

Mindezek alapján kitűnik, hogy helytelen a pápai gyakorlat esetleges hatását a B) formula ismertetéskor csak a XII. század közepétől számítani.

A Kristó által idézett anyagban négy oklevél tartalmaz a B) formulával legközelebről rokon szövegezt: „iram omnipotentis dei et regiam indignationem incurrat” fordulat van II. Géza két 1158. évi és III. István egyik 1163. évi oklevelében,¹⁸ valamint „dei omnipotentis iram incurrat et ...feriatur indignatione” részlet van III. István 1163—1164-re keltezhető oklevelében.¹⁹

Ezt a képet a XI—XII. századi teljes oklevél-corporus tervezett kiadása megváltoztathatja, de a jelenleg rendelkezésre álló anyagból is vonhatók bizonyos következtetések.

A négy oklevél közül ugyanis három: a Krit. jegyz. 91, 92. és 103. szám egymástól a legszorosabb szövegszerű függést mutatja, ami szinte magától értetődik, mert mind a három a spalatói érsekségnek szóló privilégium. Szentpétery megállapítása szerint az 1158. évi kettő, mind a *Datum per manus* formulában, mind Barnabásnak kancellárként való szerepeltetésében eltér II. Géza oklevelétől.²⁰ Mindez áll az 1163-i oklevélre is.²¹ Más dalmáciai oklevelekkel és egymással is közös sajátosságuk, hogy az oklevél-nyerőt második személyben, mintegy megszólítják. Amennyiben egyáltalán hiteles oklevelekről van szó, az említett körülmények valószínűvé teszik, hogy mindhárom esetben a spalatói érsek által készített oklevéllel, „Empfängerurkunde”-val lehet dolgunk. Nem lehet tehát a három oklevél szövegét a királyi kancellária formulaismereténck bizonyítékául használni. Az oklevelek ugyanis — még hitelességük esetén is — a *spalatóiak* formulakincsének a dokumentumai.

Ezt figyelembe véve, a B)-vel legközelebről rokon formula kancelláriai ismertségének mindössze egy emléke fogadható el a Kristó által bemutatott anyagban. Erre a megbízhatatlan alapra támaszkodva nem határozhatjuk meg a krónika anathema-formulájának korát, és aligha lehet jogosan kijelenteni: a XII. század közepe előtt a formula ismeretlen volt Magyarországon.

Elfogadhatatlannak tartom Kristó tanulmányának a C) formulára vonatkozó megjegyzéseit is. Ezek szerint a kezdetet bizonyos II. Béla-kori formulák „jelentik azon az úton, amely a krónika sanctio-formulájához vezet majd el”.²² A tanulmány ugyanis teljességgel mellőzte az 1117 és 1121 közt keletkezett almádi alapítólevél vizsgálatát, alighanem ennek a nehezen indokolható módszertani megfontolásnak az alapján: „Mivel nemzeti krónikánk az *udvari* történetírás terméke,... ezért... a magyar oklevelek tárgyalásánál döntő súllyal csak a *királyi* oklevelekre támaszkodhatunk.”²³

¹⁷ J. RAMACKERS: Papsturkunden in den Niederlanden (Abh. d. Ges. d. Wiss. zu Göttingen, Phil.-Hist. Klasse Dritte Folge, Nr. 9.) II. Urkunden, Berlin, 1934. 87—88., JAFFÉ-LÖWENFELD: Regesta pontificum Romanorum (röv.: J.) . . . Nr. 4317. — E. HUFÉ: 1921-ben benyújtott kézirat berlini bölcsészdoktori értekezése, Über die Poenformeln in den Papsturkunden des Mittealters, 20. 4. jegyzet szerint ugyanezt a formulát használják az 1049 és 1059 között keletkezett következő pápai oklevelek is: J. Nr. 4175, 4319, 4352, 4403.

¹⁸ FEJÉR: CD II. 154, 155. és 167., SZENTPÉTERY Imre: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke, I. 91. 92. és 103. sz. (röv.: Krit. jegyz.)

¹⁹ H azai Okmánytár, VI. 3—4. Krit. jegyz. 104. sz.

²⁰ SZENTPÉTERY: M Oklevéltan, 56.

²¹ FEJÉR: CD II. 167. Krit. jegyz. 103. sz.

²² KRISTÓ i.m. 9.

²³ Uo. 7. I. 38. jegyzet.

Az almádi monostor alapítólevele ezt a fontos részletet tartalmazza: „illi tales presumptores... perpetuo subiacerent anathemati, et ante omnipotentis dei conspectum... rationem reddiduri existant.”²⁴

Ebben az oklevélben, 1117 és 1121 közt, benne van a krónikabeli formula C) része, amellyel a legközelebbi rokon két anathemát Kristó 1156-ból idézett. Ez a másik két oklevél Martyrius érseké és Eusidinusé.²⁵

Az almádi oklevél tanúsága alapján egy dolog vitathatatlan tény: 1121-ben hazai oklevélben már megvan a C) formulával rokonítható sanctio-rész, mégpedig olyan alakban, amelynél közelebb később sem fejlődik a krónikabeli szövegezéshez. Ha vezet egyáltalán valamilyen értelemben út a krónika C) formulájához, akkor legkésőbb 1121-ben már helyben volt. Az almádi oklevélnek központi királyi írószervhez nincs köze, mert akkor még kezdetleges szervezetű és működésű királyi kancellária sem volt. Az oklevél meg is mondja, hogy II. István parancsára a veszprémi püspök írta és erősítette meg királyi pecséttel. Itt tehát a veszprémi scriptorium termékével van dolgunk. A C)-vel rokon anathemaformulának az almádi alapítólevélben való feltűnése azt mindenesetre alaptalanná teszi, hogy a formulának az 1156. évi szerepléséből lehessen következtetni a formula krónikában való megjelenésének idejére.

A C) formulához hasonló részt tartalmazó sanctio előfordulása nem használható kormegállapításra. Kézzelfogható példa ez arra, mennyire esetleges egy-egy formulának az oklevelekben való felhasználása is a szervezett kancellária megléte előtti időben, és mennyire nem szabad a XI. századra és a XII. század első évtizedeire nézve a formulák okleveles és krónikabeli előfordulását vagy elő nem fordulását egymással junctimba hozni, vagy éppenséggel kizáró bizonyítékul alkalmazni.

Ezért továbbra is jogosultnak tekintendő Horváth Jánosnak az a feltevése, hogy a krónika anathema-formulája a német—magyar békekötés okleveléből eredhet.

II.

Vizsgáljunk meg a továbbiakban olyan körülményeket, amelyek a krónika formulájának az 1050-es években keletkezett, feltehető békeoklevélből való származása mellett szólhatnak.

Meg kell fontolni mindenekelőtt azt a lehetőséget, nem keletkezhetett-e ilyen feltételezett oklevél a korabeli pápai kancelláriaközvetítésével? A politikai történet szempontjából emellett szól az a közismert szerep, amelyet IX. Leó pápa játszott III. Henrik és András király béketárgyalásai során, valamint az a befolyás is, amely Leó utódának jutott osztályrészül az 1050-es évek második felében a birodalom kormányzásában. Ilyen háttérrel fokozott figyelmet kell tanúsítanunk a Liber Diurnus német királyi udvari káplánok általi ismertségének is, amelynek „Praeceptum de concedendo xenodochio”-ja szintén összefügghet a Horváth János által gyanított békeoklevél formulájával.

Arról, vajon a német királyi udvar káplánjai ismerhették-e az 1040-es és 1050-es években a Liber Diurnus-t, illetve a szóban forgó mintát és annak „Divine indignationi incurras” részletét, és készülhetett-e esetleg felhasználásával német királyi káplán vagy talán a pápa környezetéhez tartozó írókéz közbenjöttével oklevél, a következőket mondhatjuk.

A Liber Diurnus szövegeit a pápai oklevelek írói bizonyos keretek között az 1040-es és 1050-es években is mintául vették.²⁶ Santifaller kimutatása IX. Leó (1049—1054) korából öt, II. Viktortól (1054—1057) egy, X. Benedek ellenpápától egy és II. Miklóstól (1059—1061) egy olyan privilégiumot vesz számba, amely lényegtelen módosítással a Liber Diurnus valamelyik formu-

²⁴ MNy, 1927. 364.

²⁵ Monumenta Ecclesiae Strigoniensis, ed. F. KNAUZ, I. 107. és 110.

²⁶ Lásd erről L. SANTIFALLER: Die Verwendung des Liber Diurnus in den Privilegien der Päpste von den Anfängen bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. MIOG 1935. 225—366

lájának teljes felhasználásával készült.²⁷ Ennél sokkal tekintélyesebb azoknak az okleveleknek a száma, amelyeknél Santifaller a L D formulának ún. *Teilbenutzung*-ját állapította meg.²⁸ A bennünket közelebbről érdeklő Praeceptum-formuláról Santifaller *Teilbenutzung*-ot állapított meg az 1053. április 14-én a castrói püspöknek adott privilégiumban. Ennek arengája és petitiója alapul az említett formulán.²⁹

Ezek az adatok azt kétségtelenül tanúsítják, hogy a L D anyaga az 1040-es és 1050-es években a pápai oklevéladást ténylegesen befolyásolta, anyaga még élt, és ha a 90. fejezet sanctio-részlete valamilyen módon kapcsolatba hozható a pápai oklevelekkel, akkor a L D szóban forgó mintájának a szerepét sem tagadhatjuk a keresett források között. A lényeges kérdés az, vajon ismerhette-e olyan császári írókéz a L D-t, akinek a Horváth János által feltett békeoklevél szerkesztése tulajdonítható? Bizonyos, az alábbiakban ismertetendő megfontolások megengedhetővé tehetik, hogy óvatos igennel válaszoljunk.

Mindenekelőtt általánosságban is említhetjük azt a szoros kapcsolatot, amely III. Henriket és oklevélíróit az általa trónrsegített II. Kelemen, IX. Leó és II. Viktor német pápákhoz fűzte. Személyi tekintetben főként a következő írókezekre szeretnénk a figyelmet irányítani.

Amikor Henrik 1046-ban itáliai útjára készült, itáliai kancellárjává Henrik káplánt nevezte ki. Ennek egyik német írnoke, a HA-ként jelölt német etnikumú notarius, akinek írása 1046. november 25-től fedezhető fel a császár oklevelein, az uralkodót végigkísérte itáliai útján, majd visszatért vele Németországba, mert 1047. június 10-én Speyerben kelt oklevélben tűnik fel az írása. Ami a legnevezetesebb, 1047. szeptember 27-én ő írta II. Kelemen pápa privilégiumát Bamberg számára,³⁰ amelynek püspökségét II. Kelemen pápaként is megtartotta magának, és az oklevél dictatora is talán maga Kelemen volt. Lehetséges, hogy HA-nak része volt az 1047. október elsején kelt két pápai privilégium adásában is.³¹ HA írása Kelemen halála után a következő évben 1048 szeptemberében ismét császári oklevélben tűnik fel.³²

Még érdekesebb szempontunkból az olasz etnikumú HC kéz pályája. Ő 1045-ben a bambergi püspökség szolgálatában állt: 1045 novemberében ő szerkesztette és írta a bajor herceg oklevelét a bambergi egyház számára. Miután Suitger bambergi püspök II. Kelemen néven pápa lett, és emellett bambergi püspökségét is megtartotta, — Kehr véleménye szerint — HC alighanem vele ment Olaszországba, anélkül, hogy bambergi kapcsolatai megszakadtak volna. Írása 1047 márciusában tűnik fel császári oklevélben Henrik itáliai tartózkodása idején, majd 1048-tól 1050-ig német földön működött a kancelláriában.³³ HC személyét C. Erdmannnak sikerült azonosítania a Besatában született Anselmus Peripatheticus-szal, a Rhetorimachia híres szerzőjével, III. Henrik káplánjával. Írását Erdmann, a hildesheimi püspök, egy 1054 és 1067 közé keltezendő oklevélben is észlelte. Ez talán arra vall, hogy hildesheimi javadalomhoz is jutott.

Anselmus korának egyik legképzettebb elméje volt, a páрмаi Drogo tanítványa, jogász és litterátor egyaránt. Művében büszkén vallotta magáról: Anselmus gratia Dei et vestra imperatorius capellanus. Az oklevelek *recognitio*-jában — talán tanultságának csillogtatására is — elsőnek alkalmazott görög betűket. Erdmann a Rhetorimachia és III. Henrik *itinerarium*ának elemzéséből arra következtetett, hogy Anselmus alighanem részt vett 1049 őszén a nevezetes mainzi zsinaton, amelyen IX. Leó is megjelent.³⁴

²⁷ Uo. 251—253.

²⁸ Uo. 254.

²⁹ Uo. 268 és 335. A castrói püspöknek adott oklevél J. Nr. 4296 A.

³⁰ J. Nr. 4149.

³¹ J. Nr. 4150 és 4151.

³² Lásd az egészre L. SANTIFALLER: Saggio di uno Elenco dei Funzionari, impiegati e scrittori della Cancelleria Pontificia dall'inizio all'anno 1099. *Bullettino dell'Istituto storico Italiano per il medio evo e Archivio Muratoriano*, No. 56. parte prima, 1940 (röv. Saggio) 147

³³ P. KEHR: *MGH Diplomata V. Einleitung*, XXX, XXXIII, XXXIV, XXXV, XLIII XLIV, LIII.

³⁴ *Forschungen zur politischen Ideenwelt des Frühmittelalters*. Berlin, 1951. 119—124.

HA és az Anselmus káplánnal azonosítható HC notariusoknak a fentiek szerint elég sok alkal-
muk lehetett a pápai udvarral Olaszországban is érintkezve, a Liber Diurnus-szal megismerked-
ni. A kör azonban még bővíthető.

A pápai oklevéladással kapcsolatba került, de császári okleveleket is író személyként feltét-
lenül említést érdemel az a goslari körhöz tartozó klerikus, aki 1049. október 29-én a mainzi
zsinat alkalmával megírta IX. Leónak a goslari prépostság javára szóló privilégiumát³⁵ több
L D formula *Teilbenutzung*-ja alapján. Majd 1055. március 3-án és 6-án Regensburgban kiegészítő
írnokeként császári okleveleket írt, végül 1057. január 9-én a Németországban tartózkodó II. Vik-
tor pápa privilégiumát írta meg a goslari prépostságnak,³⁶ az 1049-i évi privilégium *Vorurkunde*-
ként való alkalmazásával.³⁷

Az említett császári káplánokon kívül, akikről adatszerűen is kimutatható a pápai oklevél-
adással való kapcsolat, sőt a pápai oklevelek kiállításában való közreműködés, a császári kápol-
na más tagjairól is okkal tehető föl a Liber Diurnus-szal való megismerkedés. Bőséges alkalmat
adott a pápai oklevéladással való közeli megismerkedésükre IX. Leó huzamos németországi
tartózkodása és a német uralkodóval való gyakori együttléte 1049. július végétől szeptember
közepéig, majd az év októberében és novemberében a mainzi zsinaton és eizászi útjukon,³⁸
1051 januárjában és februárjában³⁹ és 1052 késő nyaratól 1053 februárjáig.⁴⁰ Mindezen idő alatt
a pápa okleveleit nem *scriniarius*ai, hanem ad hoc *ingrossatorok* írták.⁴¹

Érdekes, feltűnő módon Leó ama öt oklevele közül, amelyek Santifaller megállapítása
szerint a L D teljes *Formularbenutzung*jával készültek, kettő: az 1051. február 10-én kelt,⁴²
valamint az 1053. január 2-án kelt privilégium a pápa németországi tartózkodása idején kelet-
kezett.⁴³ Ez arra vall, hogy a pápát eme útjai során német földre is elkísérte a L D egy példánya,
amelynek egyes darabjaival, részleteivel így a német császár káplánjai is megismerkedhettek.

A császári udvarnak és azon belül a káplánoknak a pápa környezetével való még szorosabb
kapcsolatáról kell beszélni az 1056. év őszén és 1057. telén. Kevéssel azután, hogy az eichstädti
püspökséget is megtartó II. Viktor pápa 1056. szeptember közepén Goslarba érkezett, Henrik
császár súlyosan megbetegedett és október 5-én a pápa jelenlétében meghalt, miután kiskorú
fiát Viktor oltalmába ajánlotta.⁴⁴ Viktornak a császár temetése után igen nagy része volt a
kiskorú IV. Henrik aacheni intronizálásában, majd számos fontos államkormányzati aktusban.
Viktor néhány hónapig közvetlen részt vállalt a birodalom kormányzásában, amíg végül 1057.
február 10-e körül elhagyta Németországot.⁴⁵ E hosszú németországi tartózkodásról visszatérő-
ben Itáliába, 1057. február 27-én állították ki Viktornak az egyetlen olyan privilégiumát, amely
Santifaller szerint a L D teljes *Formularbenutzung*-ján alapul.⁴⁶ Ez ismét annak a jele lehet,
hogy II. Viktorral is ott volt németországi útján a LD.

Eddigi áttekintésünkben III. Henrik okleveleinek forrói közül három olyan emeltünk ki,
akiknek vitathatatlan kapcsolataik voltak a pápai írásbeliséggel; a L D formulával való meg-

³⁵ J. Nr. 4194.

³⁶ J. 4363.

³⁷ P. KEHR: *Einleitung*, XLIX., Santifaller, *MIÖG* 1935. 331 és 336. valamint Saggio, I. 158, 166., 356, és 379–380.

³⁸ Az *itinerarium*ot I. E. STEINDORFF: *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich III.* Bd. II. 1881. Leipzig, 82–103.

³⁹ Uo. 136–139.

⁴⁰ Uo. 182–216.

⁴¹ P. KEHR: *Scrinium und Palatium*, *MIÖG* Ergänzungsband VI. 81–83. old. és Santifaller, Saggio, I. 158–159.

⁴² J. Nr. 4252. A., A Besançon egyházmegyei Lure-i monostor részére.

⁴³ J. Nr. 4287. A bambergi püspökség részére. — *MIÖG* 1935. 251–252, 333 és 335.

⁴⁴ STEINDORFF: *i. m.* II. 354–355.

⁴⁵ G. MEYER von Knouau: *Jahrbücher des Deutschen Reiches unter Heinrich IV. und Heinrich V.* Bd. I. Leipzig, 11–25. old.

⁴⁶ J. Nr. 4364. A., a Susa-i szent Justina kolostor részére. *MIÖG* 1935. 252 és 336.

ismerkedésük lehetséges alkalmaként a pápák németországi útjaira és a L D ott lételeire hivatkozhattunk. Ilyen lehetséges, további alkalomként említhetjük meg azt a fontos tény is, hogy II. Kelemen a pápasága előtti bambergi, II. Viktor pedig eichstädti püspökségét tartotta meg római pontifikátusa alatt is. Ez a körülmény az említett egyházmegyék és a pápa környezete közti élénk és közvetlen személyi kapcsolatok forrásának tekinthető, és szintén számba veendő a L D német földön való ismertté válásának lehetőségeként.

A pápákkal való érintkezés és a Liber Diurnus-szal való megismerkedés a három említett császári oklevélíró-kézen kívül a császár számos más káplánjának is lehetséges volt. *H.D. Klewitz* megállapításaiból tudjuk, hogy a III. Henrik okleveleit író notariusok és kancelláriai kíségtő erők — javarészüik nevének ismeretlensége ellenére is — a császár káplánjainak tekintendők.⁴⁷ Urukhoz való kapcsolatukban *káplán-mivoltuk* volt a meghatározó, és oklevélíró tevékenységük korántsem merítette ki az uralkodónál teljesített szolgálatukat. Az oklevélírás csak egyik lehetséges területe volt a császár érdekében végzett szolgálatuknak, és kancelláriai munkájukat más beosztással töltött évek szakíthatták meg, még aránylag huzamosan oklevélírással foglalkozó személyek esetében is.⁴⁸ E káplánok közt olyan ún. kancelláriai kíségtő írkokkal is találkozunk, akiknek tollából csak két—három—négy oklevél ismeretes.

Az oklevélírásból való kiválás még tartósan kancelláriai munkát végzőknél sem jelentette ezért a császár szolgálatának elhagyását, hanem legfeljebb csak más munkával való megbízatást. A káplánok legnagyobb részének kanonoki javadalma volt valamelyik birodalmi egyháznál, és közülük még a kancelláriai szolgálatban állók is turnusonként, váltakozva kísérték urukat utazásain, egyébként állandó lakhelyük vagy javadalmuk tartósan máshová kötötte őket.⁴⁹ III. Henriknek név szerint 32 káplánját ismerjük, de közülük csak igen keveset tudunk a pusztán írásuk szerint megkülönböztethető kancelláriai emberekkel azonosítani.⁵⁰ Mindeme aránylag nagylétszámú, névszerint is ismert kápláni karból nem pusztán HA, Anselmus Peripatheticus és az 1055. márciusi kíségtő írkok esetében számolhatunk a pápai okleveles praxissal való kapcsolattal és a L D ismeretével, hanem jóval többjükről is feltehetjük ezt.

Mivel az *Annales Altahenses*-nek az 1058. évi magyar—német békekötésről szóló elbeszélése a korabeli német királyi, illetve császári oklevelekben is gyakori corroboratiós formulát tartalmaz, ez pedig a magyar krónika poena-formulájával egybevetve nem lényegtelen argumentum a Horváth által feltett béke-oklevél egykori megléte mellett, ennek legalábbis fogalmazóját IV. Henriknek valamely olyan káplánjában kereshetjük, akinek valamikor még III. Henrik idején alkalmá lehetett megismerkedni a L D Praeceptum de concedendo xenodochio-jával, pontosabban annak zárószavaival is: „divine indignationi incurras”. Ha a krónikaszőveg B) formulája pápai eredetre vagy kapcsolatra lenne visszavezetendő, akkor a kölcsönzés itt vázolt útját is tekintetbe kell venni.

III.

Tartalmi szempontból Kristó Gyula a 90. krónikafejezet ternére írható és szerzőjének kortárs volta ellen szóló tévedéseit így foglalta össze: „A krónika felcseréli az 1051. és 1052. évi hadjáratokat; a tihanyi apátság alapítását (1055) András és III. Henrik háborúi (1051—1052) előtt tárgyalja; az 1051. évi hadjáratot egy valószínűtlenül mesés békekötéssel fejezi be, 1051-re teszi a császárlány és az akkor még nem is élő, 1053-ban született Salamon eljegyzését; tévesen közli

⁴⁷ Cancellaria. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes. Deutsches Archiv f. Gesch. d. MA-s 1937. 63.

⁴⁸ Uo. 61—63.

⁴⁹ Uo. 64.

⁵⁰ J. FLECKENSTEIN: Die Hofkapelle der deutschen Könige II. Teil MGH Schriften XVI/2. Stuttgart, 1966. 265.

a császárléány nevét (Judith helyett Zsófiát ír), Salamon koronázását, (1057) a német császári sarjjal, Judittal történt esküvő (1058) után említi; 1058-nál III. Henrikről, mint élőről szól † 1056).⁵¹

A 90. fejezetnek kétségtelenül vannak téves adatai, és helytelenségüket az Altaichi Évkönyvekkel való összehasonlítás csak sarkíthatja. Ám a krónika az 1050-es évek történetében *annus Domini*-t sehol nem említ, tehát nem arról van szó, hogy a szerző meghatározott évszámhoz tévesen köt máskor történt eseményeket. A tévedések kb. 8–10 éves szakasz eseményeinek egymásutánjára, nem évhez kötött abszolút, hanem relatív kronológiájára vonatkozóan állapíthatók meg. Ez lényeges különbség ahhoz képest, mint hogy ha a krónikás bizonyos évszámokhoz kötne tévesen eseményeket.

Így példának okáért, amikor évszám említése nélkül leírja, hogy Salamont és a császárléányt III. Henrik életében házassították össze, akkor ezzel szerintem korántsem állította azt, hogy III. Henrik még élt 1058-ban, az esküvőnek az Annales szerinti időpontjában, hanem „csak” azt mondja, hogy a házasságot nem 1058-ban, hanem korábban, a császár életében kötötték. A krónika eszerint nem III. Henrik haláláról, hanem az esküvő időpontjáról tartalmaz téves adatot. Ám az esküvő időpontjának meghatározásában az Altaichi Évkönyv adatától való eltérés nemcsak a krónikában, hanem a XI. századi Hersfeldi Lambert művében is megtalálható. Lambert szerint az esküvőt 1063-ban tartották, s a fiatal menyasszonyt csak ekkor, Salamon trónra jutásakor hozták Magyarországra.⁵² A kronológiát tekintve, itt a magyar író tévedése semmivel sem súlyosabb a vitathatatlanul kortárs Lamberténál. Hasonló a helyzet Salamon feleségének nevével is, akit a krónikás nem Judit, hanem Zsófia néven szerepeltet. Eltekintve attól a lehetőségtől, hogy a császárléányt Magyarországon esetleg más néven is emlegethették, mint hazájában (ahogyan pl. Kun László feleségét, Anjou Izabellát nálunk Erzsébetnek nevezik saját oklevelei is), figyelmen kívül hagyva, hogy egyes szerzők szerint Salamon feleségének nem is a bibliai Judit volt az eredeti neve, hanem a germán Jutta,⁵³ nem mellékes körülmény, hogy Hersfeldi Lambert hasonlóképpen megváltoztatja egyik magyar kortársának nevét: Géza herceget következetesen a bibliai Joás névvel illeti.⁵⁴ Ha a krónika hibásan nevezi Zsófiának a császárléányt, ez a tévedése sem más természetű, mint Lamberté Géza esetében. Ezért sem a Salamon esküvőjének idejére vonatkozó adata, sem a Zsófia név nem szerepelhet jogosan a krónikás kortársi volta elleni érvek között. Másrészt, az sem közömbös, milyen korú információ alapuló híreket és híreszteléseket foglalt téves időrendbe a magyar szerző.

Éppen a felcserélt sorrendű dunántúli és pozsonyi német hadjáratoknál és békefeltételeknél vannak rendkívül figyelemre méltó, kortársi értesülésre valló tudósítások.

Arra már a korábbi szakirodalom is hivatkozott, hogy a két hadjárat krónika szerinti magyar szereplői között feltalálhatók sorra a tihanyi apátság alapítóleveléből ismert személyek, élükön a sokat vitatott szerepű Miklós püspökkel. A valójában 1051-ben vezetett dunántúli hadjárat krónikabeli történetének Miklóson kívül is van kétségtelenül hiteles szereplője és mozzanatai. Herimannus Augiensis műve szerint 1051-ben „imperator ... Pannonias petiit Gebehardeque Ratisponense episcopo et Welf Brezilzlaoque ducibus ad septentrionalem Danubii partem depopulandam transmissis ipse devector et navibus, quantum in equis poterat sumptu ... hac et illac Ungarico exercitu latrocinantium more fugitante... omnia circumquaque... vasta reddidit... redeunte imperatore illisque, quos ultra Danubium transmiserat rebus prospere gestis iam dum reversis Andreas rex a nostro marchione Adalberto pacem postulatam mittit eamque vicissim tribuit”⁵⁵. A krónika előadásából Herimannus tanúsága szerint feltétlenül hiteles Gebarth püspöknek a hadjáratban való részvétele, az általa vezetett haderőnek a császár csapa-

⁵¹ KRISTÓ: i.m. 6.

⁵² *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae* ... ed. F. A. GOMBOS, II. 1391.

⁵³ MEYER von Knonau: i.m. I. 97.

⁵⁴ GOMBOS: i.m. II. 1390 és köv.

⁵⁵ Uo. II. 1145.

taítól független tevékenysége a császári sereg hadműveleti területétől különböző hadszíntéren és Gebarthéknak Henrikénél korábbi hazavonulása. A hadjáratot még Henrik hazatérése közben (*redeunte imperatore*) Herimannus szerint is követek útján való tárgyalás és békekötés fejezte be, nem ugyan a császárral, mint a krónika állítja, hanem Adalbert őgróffal. E hírek krónikabeli előfordulásának fontosságát a krónikás kortárs mivoltának megtétele szempontjából nagyon megnöveli az a tény, hogy az Altaichi Évkönyvek 1051. és 1052. évi feljegyzései egyszerűen *nem szólnak* a püspöknek az említett két év magyarországi hadjárataiban való részvételéről, a krónikás tehát ezt az értesülést onnét semmiképpen sem vehette. Ide tartozik a krónika szerint a III. Henrikkel kötött békeszerződés is. A vele még 1053-ban kötött béke tényét Herimannus Augiensis is igazolja.⁵⁶ A békeszerződésnek a krónika szerinti megállapodásai közül annak az állítólagos feltételnek a XI. századi eredete, hogy III. Henrik eljegyzi leányát Salamonnal, Hersfeldi Lambert évkönyvéből igazolható.⁵⁷ A híresztelés maga — hitelétől függetlenül — szintén kortársi.

Seregnyi feltétlenül XI. századi eredetű mozzanatról van tehát szó, amelyeknek kortársi származása akkor sem kétséges, ha egy részük helytelen információn alapul. A krónika tehát XI. századi eredetű híreket állított téves időrendbe. Az *Annales Altahenses*-ben nem található, a krónikás ezért onnét nem meríthette őket. Ismereteinek forrása néphagyomány, népi énekek, családi tradíciók sem lehettek, mert esetleges népi énekmondót vagy hagyományörző, illitteratus világi urat olyan mozzanatok, mint Miklós püspök levélfordítása és hamisítása, ez a jellegzetesen „könyves” motívum, vagy Gebarth neve, szerepe és elvonulásának a császárhoz viszonyított időpontja, aligha érdekelték. Ha a magyar krónikás nem személyes élményeket dolgozott fel, akkor mindezen momentumoknak a krónikában való előfordulását csak azzal lehetne magyarázni, hogy a krónikás a tihanyi alapítólevél, Herimannus Augiensis és Lambert munkáinak együttes felhasználásával szerezte ezeket a híreket. Ez mindenesetre legalábbis jelenleg túlságosan bonyolult és erőltetett feltevésnek látszik ahhoz, hogy elfogadható legyen. Ezt az alaptalannak mutatkozó, esetleges hipotézis-sort módszertani okokból is ajánlatos mellőzni, és helyette inkább számolni a XI. századi hazai gestaíró működésével. Olyan dokumentálhatóan XI. századi részletekben bővelkedő előadást, mint amilyen a vizsgált 90. fejezeté, később, mondjuk a XII. század elején vagy közepén működő író aligha produkálhatott.

Kristó Gyula a datálás szempontjából nagy fontosságot tulajdonított a békekötés feltételeinek. Az 1058. évi szerződés pontos tartalmát természetesen nem ismerjük. Az *Annales Altahenses* az 1058. évi megállapodással hozza kapcsolatba Salamon és a császárléány eljegyzését, de az egyes pontokat nem ismerteti.⁵⁸ Voltak viszont ennél korábbi alkudozások, sőt 1053-ban Triburban békét is kötöttek.

Az Altaichi Évkönyvek és Herimannus arról tudósít, hogy 1052-ben Pozsony ostroma idején IX. Leó pápa András kérésére személyesen járt közben „*pro pace componenda*”, és a császár azért hagyta abba Pozsonynak egyébként sem sok sikerrel járó ostromát, mert András esküvel ígérte, hogy mindenben aláveti magát a pápa feltételeinek, ha Henrik beszünteti támadásait. Miután azonban az ostrom megszűnt, András az Évkönyvek szerint „*cuncta, quae sponderant, est mentitus*”.⁵⁹ A pápa ezért azután kiközösítéssel fenyegetődött. Ezek a — részletesen nem ismert — 1052. évi feltételek semmi esetre sem lehettek kedvezőek a magyaroknak, különben András aligha járt volna el így. 1053-ban a triburi tárgyalásokon — Herimannus szerint — András követei följánlották: „*immensam pecuniam suaeque provinciae partem et ad expeditiones imperatoris omnes praeter Italicam suos ituros*”.⁶⁰ Ezekkel a feltételekkel a békét meg is kötötték, de András ezt sem teljesítette.

⁵⁶ „*Allegatum cum imperatore foedus*” — GOMBOS: i.m. II. 1141.

⁵⁷ Uo. II. 1390.

⁵⁸ Id. kiad. 54–55.

⁵⁹ Uo. 48.

⁶⁰ GOMBOS: i.m. II. 1145.

Ha ezekhez a tudósításokhoz hasonlítjuk a krónikának a békeszerződésre vonatkozó híreit, megbízhatóságáról valóban elmarasztaló ítéletet mondhatunk. A hírek megbízhatatlansága azonban nem szükségképpen az író későkorúságának a következménye.

Éppen Kristó fogalmazott meg ide is vonatkozatható, érdekes megfigyelést: „a koncepció szüli, élteti, a maga képeire formálja és — ha kell — elnyeli az adatot”.⁶¹ A magyar krónikás koncepciójának mindenkor fontos része volt az uralkodóház dicsőségének öregbítése, a dinasztikus szempont érvényesítése. Ezért nyugodtan mondhatjuk, hogy a magyar krónikás olyan alkudozásokat és olyan feltételeket, mint amelyekről az Évkönyv és Herimannus beszámolt, semmiképpen sem vehetett föl művébe. Az író koncepciója az 1050-es évek történetének megörökítésénél is alighanem átforgatta az adatokat és el is nyelhetett közülük.

Az 1060-as években tí. olyan események történtek Németországban, amelyek a magyar krónikás számára — az akaratlan tévedéseken túl — egyenesen kívánatossá tehették az ötvenes évek történetének olyan megörökítését, mint amely előttünk áll a krónikában.

III. Henrik 1056-ban történt halála után ugyanis özvegye, Ágnes kormányzott a kiskorú IV. Henrik nevében. Ágnes kormányzása számos bírálatot keltett, elégtelenséget szült. Az Altaichi Évkönyvek pl. így kommentálták az eseményeket: „Rex enim puer erat, mater vero utpote femina his et illis consiliantibus facile cedebat, reliqui vero palatio praesidentes omnino avaricie inhiabant et sine pecunia ibi de causis suis nemo iusticiam inveniebat et ideo fas nefasque confusum erat”.⁶² „Rex... iam adolescere incipiebat, palatio autem praesidentes sibimet ipsis tantum consulabant, nec quisquam regem, quod bonum iustumque esset, edocebat ideoque in regno multa inordinata fiebant”.⁶³ Bertholdus Annales-e szerint Henrik augsburgi püspök már 1058-ban „apud imperatricem summum consilii locum habuit, quod nonnullis regni principibus eius insolentiam non ferentibus multum displicuit”.⁶⁴ Hersfeldi Lambert szerint Henrik püspöknek a kormányzásra gyakorolt nagy befolyását sokan az özvegy császárnéval folytatott szerelmi viszonyával magyarázták.⁶⁵ Az Ágnes politikájával való elégedetlenség végül 1062-ben azt eredményezte, hogy a kölni érsek a gyermek királyt anyjától elragadta és a kormányzást társaival együtt magának szerezte meg. Ágnes ezután lemondásra és visszavonulásra kényszerült.⁶⁶

Bukásához kétségtelenül hozzájárultak a birodalmi szempontból kedvezőtlen magyarországi fejlemények is: András király veresége, Béla felülkerekedése és Salamon Németországba menekülése aligha voltak Ágnes kormányzatának kedvező visszhangot keltő eseményei,⁶⁷ hanem inkább a „gyenge kezű” női uralom következményei. Ezenkívül az az aktus, amely a legközvetlenebbül, családilag is összekötötte a birodalmi politikát és a császári házat a magyarországi belső harcokkal, Salamon és a császárléány összeházasítása 1058-ban, szintén Ágnes régenssége idején játszódott le.

Am a krónika 1050-es éveket ismertető, megbízhatatlan hírei az Ágnes kormányzatát német szempontból súlyosan megterhelő események: Salamon eljegyzése, házassága és a német—magyar békekötés körül csoportosulnak, és a szerző terhére rovandó tévedések mind ezzel vannak közelebbi vagy távolabbi vonatkozásban. Mindezeket a „tévedéseket” talán nem egyszerűen csak az író rossz memóriája magyarázza, amint magam is írtam 1961-ben,⁶⁸ hanem szerephez juthatott ebben a szándékosság, a koncepció is. A krónika előadásának lényege az, hogy a békét III. Henrik kötötte és a leányt is ő jegyezte el és adta feleségül Salamonhoz, nem pedig a krónika

⁶¹ KRISTÓ: i.m. 22.

⁶² Id. kiad. 56.

⁶³ Uo. 59.

⁶⁴ MEYER von Knonau: i.m. I. 649.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Uo. 274—284.

⁶⁷ Uo. 268.

⁶⁸ Az 1. jegyzetben i.m. 79.

megírásának (általam gyanított) idején már hatalmát veszített özvegy császárné. Elhallgatja emellett a krónikás mindazt, ami a német kútfőkben Andrásra és a magyarokra nézve kedvezőtlen mozzanat a háború történetében.

Ezzel a beállítással szerintem a krónikás kettős célt követett: az eseményeket mindenképpen a hazai dinasztia és a magyarok dicsőségének szempontjából akarta megörökíteni, akik szerint III. Henrikre mérték döntő vereséget és békére kényszerítették. Ágnes viszont szinte mentesíteni igyekszik a magyar királyi házzal kötött előnytelen házasság felelőségének terhétől. Vajon nem az Ágnes kormányzatával elégedetlen és a császárlány házasságát birodalmi szempontból helytelenítő német megnyilatkozások ellen szól itt a magyar krónikás? Vajon nem királya, Salamon házasságát, valamint apját és anyósát akarja magyar dinasztikus szempontból magyarítani és védelmezni pl. olyan Ágnesre kedvezőtlen beállításokkal szemben, hogy az 1058. évi esküvő a császárnénak és kegyencének elhibázott politikai húzása volt? Ezért a magyar krónikás eljárás módjában és elbeszélésében az 1060-as évek német politikai változásainak és belharcainak nyomait is megállapíthatni vélem.

Ami a Salamon házasságára vonatkozó hírek hitelét és XI. századi eredetét illeti, bizonyos, hogy mind a kronológiát, mind a házassági szerződés keletkezését tekintve, sarkalatosan eltérnek egymástól nem vitatottan XI. századi, kortársi források is. Köztudomású, hogy az Altaichi Évkönyvek szerint a császárlányt 1058-ban a kiskorú IV. Henrik nevében háziasították össze Salamonnal, és át is adták mindjárt a magyar királyi családnak.⁶⁹ Hersfeldi Lambert tudomása szerint ezzel szemben az eljegyzést még III. Henrik bonyolította le, a házasságot azonban 1063-ban kötötték és Salamon felesége csak 1063-ban jött Magyarországra.⁷⁰

A krónikás tevékenységének záróértékeléseként ezért nem fogadható el Kristónak az a megítélése, hogy a gestairó „a békeszerződés összes lényeges, tartalmi megállapodását elfelejtette, ... s a békeokmányból mindössze a ... maledictio-formulára emlékezett volna”.⁷¹ Ez a megítélés akkor sem áll helyt, ha megbízhatatlan a Salamon és a császárlány III. Henrik általi eljegyzésének és békeszerződésbe foglalásának Lambert által is fenntartott híre, és ha a III. Henrikkel kötött szerződésnek ilyen pontja nem volt.

A krónikás tevékenységének mérlegét ebben az esetben úgy vonom meg, hogy feltétlenül XI. századi híresztelést minősített békefeltételnek, és ezt — célzatosan — a más tartalmú békeoklevélből kölcsönzött anathema-formulával erősítette meg.

József Gerics

AUX CONFINS DE LA RECHERCHE DE CHRONIQUE ET DE LA DIPLOMATIQUE

(Sur quelques rapports méthodologiques du chapitre 90 de la chronique)

Le chapitre 90 des chroniques hongroises raconte l'histoire des guerres hungaro-allemandes assez amplement, bien qu'avec beaucoup de fautes. D'après la chronique, les hostilités ont fini par une paix confirmée par le serment de l'empereur Henri. Dans le texte de ce prétendu serment, le chroniqueur a inséré la formule d'anathème suivante:

„Si quis de successoribus suis ad debellandum Hungariam arma moveret, indignationem omnipotentis Dei incurreret et perpetuo eius anathemati subiaceret”.

D'après l'hypothèse de János Horváth, on a fait un diplôme sur la conclusion de la paix, et, d'après lui, c'est de ce diplôme — supposé — que le chroniqueur aurait puisé la formule citée.

⁶⁹ Id. kiad. 55.

⁷⁰ GOMBOS: i.m. II. 1390. és 1391.

⁷¹ KRISTÓ: i.m. 7.

Mais comme les diplômes de Henri III ne contiennent pas une telle formule, ce passage du diplôme, d'après l'explication de Gyula Kristó, devait être transplanté dans le texte de la chronique, au milieu du XIIe siècle, du trésor de formule de la chancellerie hongroise. Pour soutenir sa conception, Kristó a cité des passages des diplômes royaux hongrois, provenant du milieu du XIIe siècle, passages apparentés à la formule de la chronique, mais nullement identiques.

L'étude présente prend parti pour l'opinion de János Horváth. Elle se réfère au fait, que les Annales Altaihenses contiennent également, dans le récit des guerres hungaro-allemandes des années 1050, un passage de diplôme, une formule de corroboration. D'après l'auteur, le texte des chroniques hongroises et celui des Annales sont indépendants l'un de l'autre, quand ils racontent l'histoire des années 1050. C'est pourquoi, il apprécie la formule de corroboration des Annales d'une manière identique à la formule d'anathème de la chronique hongroise, et il fait remonter toutes les deux formules au diplôme de paix supposé par János Horváth, qui devait être exécuté à la chancellerie du souverain allemand, et dont un exemplaire pouvait être connu par le chroniqueur hongrois, un autre par l'annaliste d'Altaich aussi. Cette conclusion se base en partie sur le fait important que la formule de corroboration des Annales est analogue aux corroborations connues des diplômes de Henri III et Henri IV.

L'étude attribue le diplôme exploité par l'annaliste et le chroniqueur hongrois aussi, à un notaire étant au service du souverain allemand et remplissant une fonction ad hoc, qui connaissait le style des diplômes papaux aussi.